
MŰHELY

DOBÓ GÁBOR

Dadául írni és újraírni: Kassák Lajos és Tristan Tzara eddig kiadatlan leveleiből (1922, 1956, 1959)¹

Tristan Tzara és Kassák Lajos több évtizeden át tartó, igaz, ritkás levelezéséből olvasható a következőkben négy, eddig kiadatlan szöveg. A levelek Kassák és a dada művészek szerkesztői tevékenységének rekonstruálásához jelentenek adalékot. A közölt dokumentumok nem csupán az avantgárd kiadástörténetéhez kapcsolódó forrásként érdekesek; ezek a szövegek hordozzák az avantgárd művészek kommunikációjára jellemző jegyeket is. Kassák és Tzara évtizedeken átívelő levelezése egy nem-hierarchikus együttműködés történetéről számol be. Az 1922 és 1959 között kelt levelek az avantgárd *longue durée*-jének határait jelölik ki. Az első levél a történeti avantgárd legpezsgőbb éveiből, a húszas évek elejéről származik, míg az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kelt levelek az avantgárd „nyugati” művészettörténeti és műpiaci felértékelődéséről és „keleti” elszigeteltségéről számolnak be. Nagyjából ezek az évtizedek jelentik a történeti avantgárd nagy alakjainak alkotói időszakát, legalábbis ami Kassákot, Tzarát és Hans Arpot illeti. Az ötvenes-hatvanas években a történeti avantgárd számos szereplője még élt és dolgozott. Szerepük egyszerre volt a még alkotó művészeké és a szemtanúké. Olyan szemtanúké, akik visszaemlékezéseikkel saját legendájukat is alakították. Az avantgárd nagy öregjeinek az ötvenes-hatvanas években még lezáratlan életműve nem csak ekkorra datált új művek létrehozását jelentette, hanem kiterjedt a két háború közötti képzőművészeti és szépirodalmi portfóliójuk visszamenőleg történő kiegészítésére és módosítására is. A második világháború után

¹ A szerző a Kassák Múzeum–Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársa. Kutatásait a Móricz Zsigmond irodalmi alkotói ösztöndíj és a Deák Dénes Alapítvány ösztöndíja segítették. A munka kapcsolódik a Kassák Múzeum–Petőfi Irodalmi Múzeum NKFI-120779 számú projektjéhez. A tanulmány eredetileg Georges Baal és Henri Béhar tanulmányához (GEORGES BAAL, HENRI BÉHAR: La correspondance entre les activistes hongrois et Tzara. 1920–1930. = *Cahier d'Études Hongroises*, 1990/2, 117–133.) írott függeléknek készült. A tanulmány olasz változata korábban megjelent *Quarant'anni d'avanguardia: quattro lettere inedite di Tristan Tzara e Lajos Kassák.* = IOANA BOT, ANGELA TARANTINO (A cura di): *Storia, identità e canoni letterari*, Firenze, Firenze University Press, 2013, 77–90. címen. Elérhető: <<http://www.fupress.com/catalogo/storia-identita-e-canoni-letterari/2682>>. A szerző az itt közölt 1922-es levelet, valamint Kassák, Tzara, Hans Arp és Sophie Taeuber húszas évek eleji kapcsolatát általában *Writing Dada: Correspondence between Tristan Tzara and Lajos Kassák* című előadásában tárgyalta. Elhangzott a *Dada Techniques in East-Central Europe (1916–1930)* című konferencián 2016. okt. 13-án, Budapesten, a Kassák Múzeumban.

a saját életművüket újrafestő és újíró avangárd művészek máig megoldandó feladatok elé állították a történeti avangárddal, a hidegháború kultúrájával és a műpiac e korszakaival foglalkozó szakembereket.

1. Tristan Tzara, Hans Arp és Sophie Taeuber levele Kassák Lajosnak
1922. augusztus 14-én²

Az alább közlendő levél a történeti avangárd legmozgalmasabb időszakáról, a húszas évek elejéről ad hírt. A szöveg egy olyan levélfolyam része, amely az avangárd művészek közötti együttműködések rendszerébe ad betekintést. Az együttműködések mögött az az egymástól is sok tekintetben különböző avangárd mozgalmakat összekötő gondolat állt, hogy a művészet nincs (egyetlen) nyelvhez és (egyetlen) kultúrához kötve, hiszen a cél egy országhatárokon átívelő „új művészeti” mozgalom létrehozása lett volna. Ennek következménye egy sűrű szövésű avangárd *network* megteremtésének kísérlete volt, amely össze kívánta kötni az első világháború alatt polarizálódott (és ahogy majd a későbbi levelekből is kiderül, a hidegháború, illetve a posztszocialista időszakban egyaránt széttartónak tűnő) „keleti” és „nyugati”, „periferiális” és „centrális” kultúrákat.³ A levél nem csupán történeti forrásként érdekes, hanem dada műalkotásnak is tekinthető. Ebben a tekintetben is jellegzetes dokumentuma a dadának, amely éppen a „hétköznapok” és a „művészet” közötti korlátok ledöntésén fáradozott. Ennek megfelelően a levél különböző nyelvi regisztereket vegyít. Funkcióját tekintve üzleti, szerkesztői levélről van szó, amely azonban sajátos helyesírással, szokatlan (nem egyszer visszafejthetetlen) metaforáival, valamint a szövegben felidézett, feltehetően korabeli slágerekből származó töredékekkel (bár ezek forrását nem sikerült fellelnem) egy dada költemény jellegzetességeit is hordozza. A levél többnyelvű, német és francia, amely szintén illeszkedik a határokkal és nyelvi különbségekkel nem törődő dada művészeti gyakorlatokhoz. A küldemény továbbá, a dadára szintén jellemző módon szöveges és vizuális kódokat is vegyít,

² A levél részleges vagy teljes újraközlése, fordítása csak a tulajdonos hozzájárulásával történhet. A levélről készült reprodukció az 2011-es berlini Kassák-kiállítás katalógusában jelent meg: SASVÁRI EDIT, ZÓLYOM FRANCISKA, SCHULCZ KATALIN (Hrsg. von): *Lajos Kassák: Botschafter der Avantgarde 1915–1927*. Budapest, Literaturmuseum Petőfi – Kassák Museum Budapest, 2011, 85. – A Kassák és Tzara közötti levelezésből eddig megjelent: BAAL, BÉHAR: *La correspondance...*, i. m., 117–133; CSAPLÁR FERENC (Szerk.): *Kassák az európai avangárd mozgalmakban: 1916–1928*. Budapest, Kassák Múzeum és Archivum, 1994, 19–23; RAOUL SCHRÖTT: *Dada 15/25 Dokumentation und chronologischer Überblick zu Tzara & Co*. Köln, DuMont Verlag, 2005; LAURENT LE BON: *Dada*. Paris, Centre Georges Pompidou, 2001; FARKAS JENŐ: *Tristan Tzara és a magyarok*. = F. J., *Vigjátéktól az avangárdig*, Palamart, 2010, 127–158; *Lajos Kassák: Botschafter der Avantgarde...*, i. m., 82–86.

³ A kérdéstről újabban lásd például: PER BÄCKSTRÖM, BENEDIKT HJARTARSON (Eds.): *Decentring the Avant-Garde*. Amsterdam, Brill–Rodopi, 2014; PIOTR PIOTROWSKI: *In the Shadow of Yalta: Art and the Avant-garde in Eastern Europe, 1945–1989*. London, Reaktion Books, 2011.

esetünkben a kéziratos jegyzetekkel ellátott gépiratot kiegészítő, minden bizonynyal Sophie Taeubernek tulajdonítható festménnyel.⁴

A levél keletkezésekor a levélíróknak és a címzetteknek, sok más avantgárd művész kortársukhoz hasonlóan szembe kellett nézniük a migráció és emigráció kérdésével.⁵ Az otthon elhagyása, az új otthon (és sokszor új nyelv) keresése nem csak a háború, hanem a háborút követő éveknek is jellegzetes élethelyzete volt, természetesen nem csak az avantgárd művészek számára. A dada (vagy dada mozgalmak) európai elterjedése sem érthető meg ennek a körülménynek a figyelembe vétele nélkül. Az első világháború után a háborús menekültként Zürichben tartózkodó dadaisták többsége elhagyta Svájcot: Tzara 1919-ben Párizsba költözött, Arp pedig először Kölnbe ment, majd rövid időre ismét Svájcba, végül ő is Párizsba érkezett. A dada mozgalom 1918 után Európa számos kulturális csomópontjában megjelent, így Bécsben is. Tzara és Arp itt többek között az ekkor bécsi emigráns Kassákkal is kapcsolatba került.⁶ A húszas évek eleji avantgárd mozgalmak networkje tehát részben a szükségből erényt kovácsoló emigráns művészeknek volt köszönhető.

Minden bizonynyal az első világháború tapasztalata volt az egyik kiváltó oka annak, hogy számos avantgárd művész a húszas évek elején antológiákat adott ki. A világháborús pusztítás után ezek az alkotók az összefoglalás, az építkezés, a szintézis szándékával léptek fel, amit a sokszor az „új művészet”, az építészet és a technika legújabb vívmányait összefoglaló antológiákban tárgyaltak. Ez alól még a dada művészek sem jelentettek kivételt, lásd például Tristan Tzara végül kiadatlan *Dadaglobe* antológiáját.⁷ Az itt tárgyalt 1922-es levél Arp, Tzara és Taeuber tiroli utazásának idején keletkezett (a társaságban mások mellett Max Ernst és Paul Éluard is jelen volt). Arp és Tzara 1922 nyarán, ahogy a levélből is kiderül, közös kötetten dolgoztak. Feltehetően arról a könyvről van szó, amely később *De nos oiseaux (Madarainkról)* címen jelent meg. A kiadvány Tzara verseit és Arp illusztrációit tartalmazta, miként arra korábbi közös kötetük, az 1918-as *Vingt-*

⁴ Arp és Taeuber több alkotói periódusukban is létrehoztak közösen műalkotásokat. A zürichi Cabaret Voltaire-időszaktól kezdve együtt éltek, majd két hónappal a levél keletkezése után, 1922 október 20-án kötöttek házasságot. – JACQUES BEAUFFET, BERNARD CEYSSON: *Jean Arp: Reliefs*. Saint-Étienne, Musée d'Art et d'Industrie, 1978; WALBURGA KRUPP: *Sophie Taeuber-Arp, 1889–1943*. = ELENA CARDENAS MALAGODI, STEFANO CECCHETTO (A cura di): *Jean Arp & Sophie Taeuber: Dada e oltre*, Venezia, Marsilio, 2006.

⁵ ADRIAN SUDHALTER: 'Trouble with his Passport' – Tristan Tzara, *Legal Restrictions, and Dada Principles, Dada Techniques in East-Central Europe (1916–1930)* konferencia, 2016. okt. 13–15, Budapest, Kassák Múzeum. Az előadás absztraktja itt olvasható: <http://kassakmuzeum.hu/index.php?p=dada_panels>.

⁶ A dadamozgalom történetéről magyarul lásd például: KAPPANYOS ANDRÁS (Szerk., bev.): *Dada antológia*. <<http://www.artpool.hu/dada/antologia.html#>>; Uő.: *Egy dada pillanat*. = K. A.: *Tánc az élen*. Budapest, Balassi, 2008, 153–163.

⁷ Az antológiát a közelmúltban egy kiállítás és a hozzá kapcsolódó kiadvány rekonstruálta: *Dadaglobe Reconstructed*. New York, Museum of Modern Art, 2016. jún. 12 – 2016. szept. 18, kurátorok: ADRIAN SUDHALTER és SAMANTHA FRIEDMAN; ADRIAN SUDHALTER: *Dadaglobe Reconstructed*. Zürich, Scheidegger and Spiess, 2016.

cinq poèmes (*Huszonöt vers*) esetén már volt példa. A könyvet eredetileg a párizsi Éditions de La Sirène-nél kívánták megjelentetni, és egy megfelelő nyomdász kiválasztásában Kassák segítségére is számítottak. A kiadvány végül 1923 júliusában jelent meg a Stocknál rendkívül kis példányszámban, és csak 1929-ben a Kra kiadónál nagyobb terjesztésben.⁸

A levél címzettje, Kassák Lajos a bécsi *Ma* szerkesztőjeként ekkor már évek óta kapcsolatban állt a nemzetközi avantgárd számos fontos alakjával. A *Mában* Tzarát és Arpot is többször közölte: Tzarának ezen kívül 1921-ben külön kötetben jelentette meg *Gáz-szív* című darabját, Arp bemutatásának pedig az 1922 márciusi *Ma*-számot szentelte.⁹ Kassák ebben az időben egy antológiát tervezett, amellyel kapcsolatban széleskörű levelezést folytatott a kor jeles avantgárd művészeivel. Az „antológia”, amely Tzara és Arp levelében is szóba kerül („nagy érdeklődéssel várjuk” – írja Arp) végül *Új művészek könyve/ Buch neuer Künstler* címen jelent meg 1922 szeptemberében. Az *Új művészek könyve* eredetileg valóban antológiának készült, bőséges szépirodalmi válogatással. A szerkesztők végül, nem tudni, hogy pontosan miért, elhagyták az irodalmi művek közlését, így a kötet a Moholy-Nagy László és Kassák által összeállított képanyagból és Kassák előszavából állt össze.¹⁰ Az *Új művészek könyve*ben Arp is szerepel *A madarak és lepkék temetése: Tristan Tzara arcképe* (1916–1917) című domborművének reprodukciójával. Elképzelhető, hogy Arp ennek a műnek a kliséjét (a nyomdai sokszorosítást lehetővé tevő eszközt) említi az alább olvasható levélben, amelynek előállításának költségét is elküldte Kassáknak. Kassák szerkesztői gyakorlatának megfelelően ugyanis a szerzők sokszor a nyomdai klisékkel, vagy a klisék előállításának költségével is segítették a *Ma*-kiadványok megvalósulását.¹¹

⁸ HENRI BÉHAR: *Préface* = H. B. (Éd.): *Tristan Tzara, Oeuvres Complètes, Tome I. (1912–1924)*. Paris, Flammarion, 1975, 19.

⁹ A témáról lásd például: KASSÁK LAJOS, PÁN IMRE: *A Ma története II.* = Uő: *Izmusok: a modern művészeti irányzatok története*. Budapest, Napvilág, 2003, 211–234; PETER WEIBEL: *Az idő vasfüggőnye?* = JUHÁSZ R. JÓZSEF, H. NAGY PÉTER: *A Kassák-kód*. Pozsony, Szlovákiai Magyar Írók Társasága, 2008, 84–108; ÉVA FORGÁCS: „Du gibst uns zu essen und deswegen kämpfen wir gegen dich” = *Lajos Kassák: Botschafter der Avantgarde...*, i. m., 22–41, SZEREDI MERSE PÁL: „...let’s erase the rules from our minds.” Lajos Kassák and the International Avant-Garde. = *Hendrik Nicolaas Werkman: KUNST is Overal (De Ploeg Jaarboek, 2014)*. Groningen, Stichting de Ploeg – Groninger Museum, 2015, 31–53.

¹⁰ CSAPLÁR FERENC: A „Karaván”-tól az „Új művészek könyvé”-ig. = Cs. F.: *Kassák körei*. Budapest, Szépirodalmi, 1987, 7–13. Újabban: CSABA KRISZTINA ZSÓFIA: *The Appearance of Dada in the Book of New Artists Edited by Lajos Kassák and László Moholy-Nagy, 1922.* = *Dada Techniques in East-Central Europe (1916–1930)* konferencia, 2016. okt. 13–15, Budapest, Kassák Múzeum. Az előadás absztrakta itt olvasható: <http://kassakmuzeum.hu/index.php?p=dada_panels>.

¹¹ Lásd Kassák 1921. december 16-án Tzarának írott levelét: „...szükséges lenne, hogy teljesen kész kliséket küldjön, vagy ezek elkészítésének költségét, mert erre nincsenek meg az eszközeim. Nálunk az a szokás, hogy a költségek fedezve legyenek a rajzokkal.” (Ford. *Tverdota György*) – az eredetit közli BAAL, BÉHAR: *La correspondance...*, i. m., 117–133.

Tristan Tzara, Hans Arp és Sophie Taeuber – Kassák Lajosnak.

Reutte i. Tirol 14 Aug. 1922

[Reutte, 1922. augusztus 14.]

Lieber Herr Kassak,

Fraulein Taeuber und ich haben mit grosser zufriedenheit ihren erhabenen seggen empfangen, wir merken schon jetzt seine wirkung, unser blut fliesst schneller und unesere ornagen reifen auf der kirchturmspitzen, die locher in unseren sohlen wachsen wieder zusammen und die faulen stellen in unseren zähnen schliessen sich, wir warten mit grosser spannung auf ihre anthologie, wir fugen ihnen in diesem brife 100000 Tausend Kronen bei, wir bitten sie davon die 5 franken fuer das cliché davon abzuziehen und uns fuer den rest antologien zu schicken, ausserdem werden wir uns alle muehe geben ihnen in der schweiz welche zu verkaufen, selbstvertandlich schicken wir ihnen dann schweizer geld, ich bitte sie mir einige zeilen uber den verkauspreis der anthologie zu schreiben.

Jetzt komme ich zur hauptsache unseres briefes, Tzara sitzt nämlich auf der schreibmaschine und ich singe, 2 Männer klein und stark wie pfefer.

Im verlag der Sirène soll von Tzara und mir in 1000 exemplaren ein buch erscheinen. Wir bitten sie freundlich uns zu helfen, der beigefuegte brief soll mit den sorgfältig aufzuhebende maschinoskripten einem von ihnen wuerdig erkannten Drucker zur *genauen* berechnung uebergeben werden. Die antwort soll so schnell wie möglich an Tzara geschickt werden. Wir legen ihnen 10000 kronen bei zur telegraphischen antwort\ beibei dit monsieur Aa. Wir hoffen sie mit dieser sache nicht zu belestigen und werden ihnen gerne auch einmal behilflich sein.

Mon cher monsieur kassak, si notre livre peut être imprimé à vienne, je viendrai là-bas aec les secondes épreuves et l'amour au cœur pour vous voir. Je n'ai pas encore reçu le cœur à gaz, écrivez-moi combien ça coûte, je vous enverrai l'argent. Ne soyez pas fâché pour les incommodités que nous vous faisons avec notre livre, et je vous envoie un choix parfait de mes plus choisis sentiments.

Telegraphieren Sie uns also bitte den ungefähren Preis den der Drucker für unser Buch verlangt. Herzliche grusse von den zwei pfefermannern

Tzara

Arp

Német és francia nyelven

Magángyűjteményben – 1 p. 475 × 190 – gépirat – a szöveg alatt (feltehetően) Sophie Taeuber vízfestéssel készült műve – ceruzával írott lapszéli jegyzetek: Das Geld (100.000 Kr) folgt als Geldbrief. | Herzliche Grüsse auch an Ihre Frau S H Taeuber | Herzliche Grüsse auch für Ihre Frau Gemahlin L. L. Maass | Bitte die Exemplare für Arp u[nd] Taeuber | nach Zürich, [...] strasse 10 schicken.

Magyar nyelven:¹²

Reutte Tirol 1922. aug. 14.

Kedves Kassak Úr,

Taeuber kisasszony és én nagy meglepéssel fogadtuk az ön felemelő áldását · a hatását már most érezzük · szaporábban áramlik a vérünk és narnacsaink beérnek a templomtornyok csúcsain · talpunkon összefornak a lükek és fohainkban begyógyulnak a szuvasodások ·

nagy érdeklődéssel várjuk az antológiáját · ebben a levelben mellekelünk önnek 100000 ezer Koronát · kérjük vonja le ebből az 5 frankot a kliséért a maradékért pedig küldjön az antológiából · egyébként mindent meg fogunk tenni hogy minél többet eladjunk belőle svájcban · aztán természetesen svájci pénzt küldünk önnek · arra kérem néhány sorban írjon nekem az antológia fagyasztói áráról ·

most térek rá a levelünk lényegére · Tzara ugyanis az írógépen ül én meg énekelek · 2 ember kicsi és erős mint a bors ·

a Sirène kiadónál Tzarának és nekem meg fog jelenni egy könyvünk 1000 példányban · A kedves segítségét szeretnénk kérni · legyen szíves a csatolt levelet a gondosan megóvandó gépirattal együtt juttassa el egy ön által alkalmasnak ítélt nyomdászhoz *részletes* árajánlat céljából · a választ amilyen gyorsan csak lehet tzarának küldje el · 10000 koronát mellékelünk önnek a távirati válaszhoz kelünk kelünk dit monsieur Aa · Reméljük nem terheljük ezzel és egyszer majd mi is szívesen leszünk az ön segítségére ·

Kedves kassak úr, ha a könyvünket ki lehetne nyomtatni bécsben, odautaznék a kötet korrektúrapéldányával és örömmel teli szívvel, hogy láthatom önt. Nem kaptam még meg a cœur à gaz-t, írja meg, mennyibe kerül, és küldöm önnek a pénzt. Elnézését kérem a kényelmetlenségeket, amelyeket a könyvünkkel okozunk önnek, és fogadja üdvözetemet.

Akkor legyen szíves sürgönyözze meg nekünk hogy a nyomdász körülbelül mennyit kér a könyvünkért ·

Szívélyes udvözzellett a két borseMBER

TZARA

Arp

¹² A levelet Schulcz Katalin fordította. Ezért és a szöveg dadaista poétikai jegyeinek elemzéséért hálával tartozom neki. A fordítás a legtöbb esetben követi az eredeti szöveg formai és tartalmi következetlenségeit, ugyanakkor a félreütések, szótorzítások a magyar nyelv sajátosságai miatt nem (vagy nem ugyanúgy) jelennek meg a fordításban.

[A lap felső részén kézírással:]

A pénz (100.000 Kr) pénzeslevélben megy.

[A lap bal szélén keresztben kézírással:]

Kérjük, hogy a példányokat Arp és Taeuber címére Zürichbe, az [Arbenz] strasse 10-be küldje.

[A lap alján kézírással:]

Szívélyes üdvözlettel a feleségének is S H Taeuber

Szívélyes üdvözlettel a nejeének is L.L. Maass

2. Kassák Lajos levele Tristan Tzarának 1956. október 2-án

Tristan Tzara második magyarországi látogatása figyelemreméltó időpontra, 1956. október elejére esett.¹³ Az egykori dadaistát a Magyar Írók Szövetsége hívta meg, nem „irodalmi terroristaként”¹⁴ szerzett érdemei miatt, hanem a magyar kultúra jeles franciaországi terjesztőjeként (néhány hónappal korábban jelent meg egy József Attila válogatott verseit tartalmazó kötet franciául, amelyhez Tzara írta az előszót).¹⁵ Tzara ekkor a Francia Kommunista Párt tagja is volt, így a magyar írószövetség okkal számíthatott a neves költő magyar „népi demokráciát” támogató állásfoglalására, amely az adott belpolitikai helyzetben jó szolgálatot tett volna a legitimációs problémákkal küzdő hatalom számára.

Tzara azonban magyar és francia lapoknak adott, rendszerkritikus megfigyeléseket is tartalmazó nyilatkozataival ebből a szempontból nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Tzara ugyanis hazatértekor cikkeket közölt magyarországi utazása során szerzett élményeiről, amely párttársai, és a magyar politikai hatalom rosszallását egyaránt kiváltotta. A francia költőnek az 1956-os Magyarországról alkotott véleményét bizonyára magyar barátainak beszámolóí is árnyalták, akik közül többen évekig „hallgató írók” voltak. Visszaemlékezésekből például kiderül, hogy Tzara találkozott a félreállított Kassák Lajossal is, akivel még az avantgárd művészet hőskorában, a húszas évek elején vette fel a kapcsolatot.¹⁶ Tzara és Kassák azonban nem a hivatalos keretek között, a francia költő tiszteletére rendezett írószövetségi fogadáson üdvözölték egymást. Az alább teljes terje-

¹³ Tzara 1946-os kelet-európai körútja során járt először Magyarországon. Ebből az alkalomból a Független Magyarország villáminterjú is készített a költővel: „Szürke kabát. Bordó sál. Öt dioptria. – Még dadaista? – Nem! Vége. A múlté. 1920-ban meghalt. Béke poraira.” – [N.N.]: A „Dada” prófétája ma Budapestre érkezett”. = *Független Magyarország*, 1946. dec. 9, 5. – Tzara magyarországi utazásairól és magyar költőkkel tartott kapcsolatairól bővebben ír FARKAS JENŐ: *Tristan Tzara és a magyarok, i. m.*, 127–158; Uő.: Tristan Tzara és az 1956-os forradalom. = L. SIMON László (Szerk.): *Reminiszcencia: a hetvenéves Papp Tibor köszöntése*. Budapest, Magyar Műhely Kiadó, 2006, 132–137.

¹⁴ Somlyó György nevezte később így Tzarát: SOMLYÓ GYÖRGY: Tristan Tzara emlékezete. = *Új Írás*, 1964/2, 201–202.

¹⁵ ALBERT GYERGYAI, CLAIRE GARA, LADISLAS GARA (Éds.): *Hommage des poètes français à Attila József*. Introd. de TRISTAN TZARA, Paris, Seghers, 1955.

¹⁶ Tzara és Kassák 1921–1923-as levelezését közli: CSAPLÁR FERENC: *Kassák az európai avantgárd mozgalmakban: 1916–1928*. Budapest, Kassák Múzeum és Archivum, 1994, 19–23.

delmében közölt levélben Kassák betegségére hivatkozva kimentí magát az eseményről, amelyre – mint azt kissé sértett hangon jelzi is francia kollégájának – a szervezet gyűlései közül „nyolc év óta Szövetségünk most először hívott meg”.

A levélből arra lehet következtetni, hogy Kassák nem ment volna el a fogadásra akkor sem, ha egészséges. A költőt a fordulat éve után mellőzték. Igaz, hogy nyíltan nem támadták (Illés Béla 1952-es, folytatás nélkül maradt Kassák-ellenes kirohanását leszámítva, amelyet feltehetően régi, a mozgalmi időkből örökött feszültségek provokáltak), de kötetei sem jelentek meg ezekben az években. Annak ellenére, hogy 1953-as kizárásáig Kassák tagja volt az MDP-nek, az írók MDP-szervezetének és a *Csillag* szerkesztőségének is, a taggyűlésekre alig járt el, a vitákban néhány kivételtől eltekintve nem vett részt, nem kereste az irodalmi és a közéleti érvényesülés lehetőségeit. Elszigetelték és elszigetelte magát: saját szavait idézve, „belső emigrációba vonult”.¹⁷ Így magyarázza naplójában Kassák a Tzara-fogadásra szóló meghívás elutasításának okait: „Egyelőre még nem tudom megemésztetni a múltat. Esztendőkön át nem gondoltak vele, hogy valahol a távolban én is a világon vagyok. Akármilyen természetesnek is veszem embertársaim barátságatlan gesztusait, ágaskodik bennem némi önérzet, és noteszem is van, ahová bizonyos dolgokat be szoktam jegyezni. Így gondolkodtam a Szövetség meghívásáról, viszont nem bánthattam meg Tzarát, aki régi evezős társam volt az izmusok háborgó vizein, és most is barátom. Magam helyett néhány sort küldtem el a fogadásra.”¹⁸

Tzara viszont megkereste Kassákot a fogadás másnapján, így a két avantgárd művész végül újra találkozott. „A vele töltött néhány óra sok mindenért kárpótolt – folytatja naplójában Kassák. – Ahogy a szobámba belépett, s a falakon meglátta a képeket, széttárt karokkal kiáltotta: – Ah, DADA! DADA! – 1926-ban találkoztunk utoljára Párizsban. Akkor még dús fekete hajú dadaista volt, most hatvanéves ősz költő szemüveggel. Elnehezült mozdulatokkal. De most is nyugtalan érdeklődéssel tekintenek szét a szemei, lelkesülten beszél, akár egy örök kamasz. Tőle hozzám és tőlem hozzá kissé megtépett szárnyakkal, de azért vinnyogón és kukorékolón szálldostak emlékeink.” Ugyanezt a találkozót Tardos Tibor, aki magyarországi tartózkodása alatt tolmácként kíserte Tzarát, *kasi körtér* című versében örökítette meg: „óbuda magyarország / Tristan Tzara-t vezettem akkor / vagyis tristantzarat / a párizsbafoított másik főállatmadarat / világszörnyeteg társát / és boldog voltam hogy ismét találkozána / és részeg voltam / mert akkoriban

¹⁷ BOTKA FERENC: Előszó. = KASSÁK LAJOS: *Szénaboglya* (Kiad., utószó: CSAPLÁR FERENC.) Budapest, Szépirodalmi, 1988, 5–17; ACZÉL GÉZA: A második – belső – emigráció. = Uő.: *Kassák Lajos*. Budapest, Akadémiai, 1999, 339–373; STANDEISKY ÉVA: Belső emigráns. = Uő.: *Kassák, az ember és a közszereplő*. Budapest, Gondolat, 2007, 211–245; Uő.: *Gúzsba kötve: a kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 2005, 73–81, 165–206; Uő.: Kassák Lajos-interjú 1960-ból. = *Múltunk*, 2007/2, 253–267.; Uő.: Irodalom és politika a forradalomban. = SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, VERES ANDRÁS (Szerk.): *A magyar irodalom történetei*. Budapest, Gondolat, 2007, 477–494.

¹⁸ KASSÁK LAJOS: *Szénaboglya*, 419–421.

igen sok barackpálinkát ivék / és kissé forga velem a csodálatos képtár”.¹⁹ A viszontlátás öröme után azonban nehezen talált közös nevezőt a „hallgató” Kassák és a kommunista párttag Tzara. „– Mi van a francia barátaimmal? – érdeklődött naplója tanúsága szerint Kassák – Dolgoznak. Dolgoznak. A szürrealizmus zászlaja alatt meghódítottuk a világot. Mindenütt a művészet modern törekvései dominálnak. – Mindenütt? – kérdezem fanyarul. Úgy látom, nálunk másfajta iránytűt használnak, mint Önöknél. Erre csak annyit felel, hogy: – Hm. Hm. – Be kell látnom, más csillagzatról érkezett ő.”

Tzara 1956-os magyarországi látogatásának történetéhez tartozna az egykori avantgárd költő Franciaországban is meglehetősen nagy port kavaró, magyarországi tapasztalataival kapcsolatos sajtómegnyilvánulásainak feldolgozása is. A jelen levélközlés okán azonban csak röviden utalhatok azokra a Tzarával készített interjúkra, amelyekből egyet, a *Szabad Nép*nek²⁰ adott nyilatkozatot Kassák is helyeslően említi a francia költőnek küldött levelében: „a múltunkhoz is hűnek kell maradnunk. Amint nyilatkozatából kiolvastam, Ön is így vélekedik” – írja Kassák. Míg Tzara valóban főként „régí küzdelmeikről” beszélt Bajomi Lázár Endrének a *Szabad Nép*ben, a *Magyar Nemzet*nek ugyanazon a napon, 1956. szeptember 30-án Tzara már kényesnek bizonyuló kérdéseket is feszegetett: kritizálta a Francia Kommunista Párt népfrempolitikáját, és arról panaszkodott, hogy a francia baloldali sajtó nem tájékoztatja megfelelő alaposággal olvasóit a keleti blokk történéseiről.²¹ Szintén nem maradt visszhang nélkül Tzarának az a párizsi Magyar Sajtó- és Dokumentációs irodának adott nyilatkozata, amelyben pár nappal október 23. előtt kifejtette, hogy a Petőfi-kör tevékenységét „majdnem úgy lehet tekinteni, mint egy második forradalmat Magyarországon”.²²

¹⁹ TARDOS TIBOR: kasi körtér. = *Irodalmi Újság*, 1987/3.

²⁰ BAJOMI LÁZÁR ENDRE: Beszélgetés Tristan Tzarával = *Szabad Nép*, 1956. szept. 30, 4.

²¹ LONTAY LÁSZLÓ: A párizsi vendég. = *Magyar Nemzet*, 1956. szept. 30, 7.

²² Köszönettel tartozom Sasvári Editnek, amiért a Tristan Tzara magyarországi látogatásával és nyilatkozataival kapcsolatos kutatási anyagát rendelkezésemre bocsátotta. – Tzara nyilatkozatainak franciaországi sajtóvisszhangjáról bővebben: FARKAS: Tristan Tzara és a magyarok. *i. m.*, 127–158. A kérdés tágabb kontextusáról lásd: KLENJÁNSZKY SAROLTA: Az 1956-os magyar forradalom és leverésének visszhangja a francia kommunista mozgalomban. = *Aetas*, 2006/1, 19–37; a France Observateur, 1956. november 24-én megjelent cikke magyarul: COLETTE AUDRY, SIMONE DE BEAUVOIR, JANINE BOUISSOUNOUSE, JEAN CAU, CLAUDE LANZMAN, MICHEL LEIRIS, CLAUDE MORGAN, MARCEL PÉJU, HENRI PICHETTE, GÉRARD PHILIPPE, J.-F. ROLLAND, CLAUDE ROY, JEAN-PAUL SARTRE, TRISTAN TZARA, LOUIS DE VILLESFOSSE: A francia írók válasza a szovjet írókhoz. (Ford. Illyés Mária.) = ILLYÉS MÁRIA, HORVÁTH ISTVÁN (Szerk.): *Illyés Gyula, Naplójegyzetek: 1956–1957, Atlantisz sorsára jutottunk*, Budapest, Magyar Művészeti Akadémia, Magyar Szemle, 2016, 216–220.

Kassák Lajos – Tristan Tzarának²³

Budapest, 1956 október 2.-án
[Budapest, 1956. október 2.]

Kedves TRISTAN TZARA
kollégám és barátom,

Nyolc év óta Szövetségünk most először hívott meg idegen író fogadására. Boldogan jelentem volna meg, hogy Önt őszinte örömmel üdvözöljem. De sajnos beteg vagyok s így csak e néhány sorban köszöntöm nálunk.

Tudom, hogy dolgozik, de legnagyobb sajnálatomra és nem az én hibámból nem ismerem újabb műveit. Ha teheti, küldjön egyet-kettőt megjelent könyveiből.

Olvastam a Szabad Népnek adott nyilatkozatát és örülök, hogy nem intézi el egy gesztussal régi küzdelmeinket. Bár Ön is és én is sok mindenen túljutottunk, úgy gondolom, ma sem csak a jelent kell szolgáljunk, de múltunkhoz is hűnek kell maradnunk. Amint nyilatkozatából kiolvastam, Ön is így vélekedik. Örülök, hogy továbbra is egymás oldalán egy cél felé haladhatunk.

Fogadja őszinte üdvözetemet és baráti kézszerításmat

Kassák Lajos
Magyar nyelven

Kassák Múzeum, KM-lev. 1477. – 1. p. 285 × 205 – Gépiratmásolat – Kassák autográf tintairású aláírásával – Kassák Lajosné autográf tintairású jegyzete a fejléc fölött: |Írószövetség:| – A levél fejléce: Levél TRISTAN TZARA HOZ.

3. Kassák Lajos levele Tristan Tzarának, 1959. szeptember 6-án és Tristan Tzara válasza Kassáknak 1959. november 12-én.

Kassák három évvel 1956-es találkozásuk után párizsi meghívólevelet kért Tzarától. A magyar művésznek ugyanis ekkor nyílt lehetősége arra,²⁴ hogy kiállítást rendezzen régi és friss absztrakt festményeiből – ráadásul rögtön a kurrens, az évtizedek során nemzetközileg is igen fontossá váló Galerie Denise Renében.²⁵ Nem Tzara segítőkészségén múltott (Kassáknak írt válaszelevele alább olvasható),

²³ A levél átírása során az ékezetést a mai helyesírás szabályainak megfelelően javítottam.

²⁴ Igaz, az 1956-os forradalom és a „visszarendeződés” közötti pár hónapban a Zeneművész Szövetség meghívására négy napos zártkörű kiállításon vett részt (1957. március 5–6.), ugyanebben az évben a Tavasz Tárlaton egyik új absztrakt művét állíthatta ki, pár héttel később pedig a Csók István Galériában jelenhetett meg ötvenes éveiben festett képei mellett néhány 1920-as évek eleji avantgárd kollázsával. – CSAPLÁR FERENC, *Tiltott-tűrt avantgárd: Kassák képzőművészete az 1960-as években*. Budapest, Kassák Múzeum és Archívum, 2006.

²⁵ A galéria ma is működik: <<http://www.deniserene.com>> – Denise Renével néhány évvel ezelőtt a Balkonban jelent meg interjú, ahol Kassákról és hatvanas évekbeli párizsi kiállításairól is szó esik: DENISE RENÉ – CSERBA JÚLIA: Denise, a rettenthetetlen: Denise Renével Cserba Júlia beszélget. = *Balkon*, 2001/4., 32–35.

hogy bár a kiállítás megnyílt, a művészt megakadályozták abban, hogy a francia fővárosba utazzék. A levélváltáshoz írott jegyzetben csak utalhatok azokra a hazai kultúrpolitikai körülményekre, amelyek alapján a Kassák-kiállítást engedélyezték is, meg nem is: a kiállítás megnyílt, de a művész nem mehetett el a megnyitóra; a kiállítási katalógus elkészült, de szerkesztőit később felelősségre vonták.²⁶

Kassák 1960-as párizsi kiállítása a történeti avantgárd képzőművészetének műpiaci (és párhuzamosan nyugati művészettörténeti) felértékelődésének kontextusába illeszkedik. Kassák a kiállításra mind tízes-húszas évekbeli műveiből, mind az ötvenes években alkotott absztrakt festményeiből válogatott. Előbbiek a „radikálisan konstruktivista”, úgynevezett képarchitektúrákat és dada montázsokat jelentettek, utóbbiak pedig az időskori „lírai absztrakt” festményeket. Kassák, életműve egységességét hangsúlyozandó, feltehetőleg nagy arányban kívánta új képeit is bemutatni.²⁷ A kiállítást szervező, a kritika érdeklődését és a műpiaci viszonyokat jobban ismerő Victor Vasarely ugyanakkor jelezte Kassáknak, hogy „a húszas évek művei tartalmazzák annak a fantasztikus collectív fellángolásnak erejét és stílusát, amit lassan mi itt győzelemre viszünk. Az új olajfestmények egy magányos poéta szép művei, de hova juthat az egyén, ha nem az alkotók összessége viszi előre ügyét?”²⁸ Vasarely javaslatára a kontinuitást a húszas évek és a jelenkor között saját op-art képeinek Kassák képarchitektúráival való párbeszédbe állításával hangsúlyozták. Kassák kiállítása azonban a szervezők minden erőfeszítése ellenére sem bizonyult különösebben érdekesnek a párizsi közönség számára. Húszas évekbeli konstruktivista ihletésű művei keltettek némi figyelmet, időskori absztraktjai azonban szinte kritikai visszhang nélkül maradtak.

²⁶ A levelekhez írott jegyzetben nagy mértékben támaszkodtam három, nemrég megjelent, Kassák 1960-as és 1963-as párizsi kiállításait tárgyaló tanulmányra, amelyek bőségesen idéznek a művészek közötti levelezésekből és a magyar titkosszolgálat jelentéseiből is: IMRE György: *Meghitt idegenek: Kassák Párizsban, 1960-as és 1963-as kiállításai, képzőművészeti kapcsolatainak újrafelvétele és a Magyar Műhely Kassák-száma.* = ANDRÁSI GÁBOR (Szerk.): *„...fejünkéből töröljük ki a regulákat”: Kassák Lajos az író, képzőművész, szerkesztő és közszereplő.* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Alapítvány, 2010, 109–141; SASVÁRI EDIT: *„A mi kultúránk nem lehet más itthon, mint külföldön”: Kassák 1960-as párizsi kiállítása = „fejünkéből töröljük ki”... , i. m., 89–108; SZÖNYEI TAMÁS: Párizsra vigyázó szeme(te)k: Kassák Lajos, Kormos István és a Magyar Műhely.* = Uő: *Titkos írás: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990.* Budapest, Noran, 2012. – lásd továbbá a fotós Lucien Hervé és Kassák levelezését: L. H.: *Emlék és levelezés.* Arion, 1988, 214–221. A Kassák időskori kiállításait a „kettős beszéd” koncepciója szerint elemzi EDIT SASVÁRI: *Resurgence and Rejection: Lajos Kassák’s Self-Financed Exhibition in Fényes Adolf Showroom,* Budapest. = *Acta Historiae Artium*, 56(2015)/1, 225–242.

²⁷ ANDRÁSI GÁBOR: *Látvány és konstrukció: Kassák Lajos festészete 1950–1967 között.* = GERGELY MARIANN, GYÖRGY PÉTER, PATAKI GÁBOR, CSAPLÁR FERENC (Szerk.): *Kassák Lajos 1887–1987.* Budapest, Magyar Nemzeti Galéria—Petőfi Irodalmi Múzeum, 1987, 113–118; Uő: *Képköltő és képtervező: Kassák a festő, a grafikus és a tipográfus.* = SASVÁRI EDIT, CSATLÓS JUDIT (Szerk.): *Kassák! A Kassák Múzeum állandó kiállítása.* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, Kassák Múzeum, 2011, 18–19; SASVÁRI: *„A mi kultúránk”... , i. m., 91.; IMRE: Meghitt idegenek... , i. m., 109–116.*

²⁸ Vasarely Kassáknak írt levelét idézi: SASVÁRI: *„A mi kultúránk”... , i. m., 107; IMRE: Meghitt idegenek... , i. m., 111.*

Kassákot a magyar kultúrpolitika sem támogatta. A művésznek minden követ meg kellett mozgatnia ahhoz is, hogy párizsi kiállítása egyáltalán megvalósulhasson. Ennek az igyekezetnek az egyik dokumentuma a szóban forgó levél, amelyben Kassák a kiállítást „patronáló bizottság” tagjának kéri fel Tzarát. A magyar művésznek nem csak a hírverés miatt volt szüksége nagy nevekre, hanem a kiutazást lehetővé tevő engedélyek megszerzéséhez is. Kassák úgy gondolta, ha megnyeri az ügynek a levélben is említett Victor Vasarelyt (aki a galéria megnyitása óta együttműködött Denise Renével, és aki társkurátorként a Kassák-kiállítás tényleges szervezőjévé is vált), a szintén magyar származású szobrász Étienne Hajdut, a galériával is kapcsolatban álló „régicostárs” Hans Arpot és Michel Seuphorth, akkor a magyar hivatalosság nem gördít majd akadályt a kiállítás megrendezése elé. Kassák Tzara közbenjárását kérte, azt szerette volna, hogy meghívólevelet szerezzen a számára a francia Pen Clubtól. A szállásra és ellátásra vonatkozó meghívó a kiutazáshoz szükséges vízum miatt volt fontos. Tzara válaszában támogatásáról biztosította Kassákot, ahogy több más világhírű művész is, mint például a már említett Hans Arptól Sonia Delaunay-ig.²⁹ Kassák a hónapokig tartó szervezés során végül szinte minden szükséges engedélyt megszerzett,³⁰ így a kiállítás a kitűzött 1960. február 9-ei időpontban meg is nyílhatott a Denise René Galériában.³¹ Ő maga azonban, bár utolsó pillanatig számított rá, nem kapta meg az útlevelét, így a megnyitón sem vehetett részt.

A nem régen nyilvánosságra hozott bizalmas iratok szerint Kassák kiutazását a Művelődési Minisztérium Képzőművészeti Osztálya „festészetének jellege alapján”, „kultúrpolitikai szempontból” nem javasolta.³² A problémát valójában maga az *absztrakt* kategória jelentette, amely a korban hívószó is volt: mint „formalizmust”, „művészeti revizionizmust” a kora-Kádár-korban diszkreditálták.³³ Jellemző módon Kassák párizsi kiállításáról csak úgy jelenhetett volna meg kritika a *Nagyvilágban*, hogy „az absztrakció szót kerülni kellene benne. Építő tendenciájú, korszerű művészetnek lehetne nevezni, stb.”³⁴

Mi az oka annak, hogy az engedélyeztetési eljárást végző Magyar Nemzeti Galéria mégis lehetővé tette Kassák képeinek Párizsba szállítását, ha magát a mű-

²⁹ A Sonia Delaunay-nek írott 1959. decemberi levél jelzete: KM-lev. 499.

³⁰ Kassák leveleiből tudjuk, hogy 1959. október 22-én kapta meg Denise René meghívólevelét, 1959. november közepére megkapta a képekre szóló kiviteli engedélyt, 1959. december közepén már ki volt nyomtatva a kiállítási katalógus, 1960. január elején megkapta a francia vízumot. Közvetlenül a kiállítás megnyitója előtt derült ki, hogy nem kapja meg a kiutazásához szükséges útlevelet. IMRE: *Meghitt idegenek...*, i. m., 118–120.

³¹ Uo. 117. – A kiállításmegnyitó körülményei a szemtanú Nagy Pál is felidézti: N. P.: *Journal intime, él(e)tem 2*. Budapest, Kortárs, 2002, 160–161.

³² STANDEISKY ÉVA: Ügynökjelentések Kassák Lajosról. = Uő: *Kassák, az ember és a közszereplő*. Budapest, Gondolat, 2007, 252–253.

³³ CSAPLÁR, *Tiltott-tűrt avantgárd...*, i. m.

³⁴ IMRE: *Meghitt idegenek...*, i. m., 121. Az absztrakció kérdésével kapcsolatos korabeli művészet-történeti diskurzust elemzi: JÓZSEF MÉLYI: *Decadence and Progress: The Boundaries of Official Hungarian Art in 1968*, *Acta Historiae Artium*, 56(2015)/1, 243–254.

vészt nem is engedték ki a megnyitóra?³⁵ A kutatások szerint egyfajta bürokratikus zavarról volt szó, a képek kivitelét mintegy „véletlenül” tették lehetővé.³⁶ A felelősségre vonások nem is maradtak el.³⁷ Ehhez történethez tartozik, hogy Kassák felesége még ugyanennek az évnek a tavaszán (1960. április) Párizsba utazhatott.³⁸ Kassák pedig decemberben jutott el a francia fővárosba, ahol viszontláthatta avantgárd művész barátait. Ekkor újabb művészi inspirációkhoz is jutott, amelyet ismét a geometrikus absztrakció irányában fejlődő időskori festészete is tanúsít.³⁹ 1963-ban még egyszer kiállíthatott a Galerie Denise Renében, amelynek megnyitóján ezúttal részt vehetett.

Kassák Lajos – Tristan Tzarának.⁴⁰

Budapest 1959 IX.6

[Budapest, 1959. szeptember 6.]

Kedves Barátom, néhány hónap óta párisi művészbarátaimmal egy párisi kiállításról tárgyalok. Úgy látszik, e kiállítás feltételei nagyjából biztosítva vannak. A kiállítás remélhetőleg Denise Renénél lesz. Szeretném Önt – régi barátságunkra emlékezve – felkérni arra, vállalja a patronáló bizottságban való részvételt. A többi tagok előreláthatólag: Victor Vasarely, Etienne Hajdu, Hans Arp, Michel Seuphor – mint látja, ez utóbbi kettő kor- és harcostársunk, az előbbi kettő pedig kiváló magyar művész. – Szeretném remélni, hogy Ön nem utasítja vissza kérésemet s ha Denise René felkéri Önt, beleegyezését fogja adni.

A kiállításra szeretnék feleségemmel együtt 3-4 hétre Párisba utazni. Emlékezve arra, amikor Ön nálam járt s amikor címét itthagya [sic] biztosított arról, ha még egyszer az életben Párisba akarok menni, segítségemre lesz – most szeretném ezt a segítséget igénybe venni. Ismeri körülményeinket s tudja, hogy csak úgy lehet az utazást megoldani, ha valamiféle meghívást kapunk kosztra és lakásra. Van lehetőség arra, hogy a Pen Club meghívását megszerezzük, Párisból itt járt francia–magyar fordító közbenjárásával egyrészt és magyar, Párisba utazó barátaink közbenjárásával másrészt. Úgy érzem azonban, az Ön közbenjárása hatásosabb lenne e téren. Kérem legyen a segítségemre abban, hogy a Pen Club ott tartózkodásunk idejére vendégül lásson bennünket, mert szeretném ezt a kiállítást a saját szememmel is látni, s szeretném Párist is viszontlátani. Arra kérem, ha segíteni tud ebben az ügyben, a meghívást a magam és a feleségem részére küldesse, mert

³⁵ SASVÁRI: „A mi kultúránk”..., i. m., 98.

³⁶ Uo., 98–100.

³⁷ Uo., 99–104; IMRE: Meghitt idegenek..., i. m., 124, 136–137.

³⁸ Kassák Lajos és Kassák Lajosné levelei Gara Lászlónak (1957–1964), = *Jelenkor*, közreadja Bende József, Hafner Zoltán és Csaplár Ferenc munkája nyomán a Jelenkor szerkesztősége, 2004/3, 288–300.

³⁹ ANDRÁSI: *Képköltő és képtervező*..., i. m., 16–19.

⁴⁰ A levél átírása során az ékezetést a mai helyesírás szabályainak megfelelően javítottam.

hiszen koromnál és egészségi állapotomnál fogva nélküle nem utazhatom. Ha ez keresztülvihető, kérem küldesse el ezt a meghívást mielőbb, hogy az útlevélnek és vízumnak utánajárhassunk. Az utazás decemberre van tervezve, de az iratokat már most be kell nyújtani.

Kedves Barátom, sokszor és örömmel gondolok vissza pesti találkozásunkra. Szép órákat töltöttünk együtt. Az elmúlt idők kissé megviseltek bennünket, de látnom kellett, a lélek még nem haldokol bennünk, az elmúlt zajos ifjúság még tükröződik. Boldog lennék, ha még egyszer Párisban is kezét szoríthatnánk.

Sok szeretettel üdvözi

Magyar nyelven

Kassák Múzeum, KM-lev. 513. – 1 p. 290 × 205– Gépiratmásolat – a keltezés alatt Kassák Lajosné autográf tintairású jegyzete: Tzara: l.

Tristan Tzara – Kassák Lajosnak.

Paris le 12 Novembre 59, 5 Rue de Lille (7e), BAB.18.64
[Párizs, 1959. november 12.]

Mon cher Ludwig Kassak,

Bien entendu, si vous venez à Paris avec votre femme, vous pourrez être hébergé [sic] chez moi...

Dans l'espoir de vous voir bientôt,

Je vous envoie nos plus chaleureux souvenirs

Tristan TZARA

Francia nyelven

Kassák Múzeum, KM-lev. 328. – 1 p. 213 × 135 – Tristan Tzara autográf tintairású levele – négyrét hajtott levélpapír – a levélpapíron a TRONG vízjel olvasható – a levél magyar fordításban: „Kedves Kassák Lajos, magától értetődő, hogy ha Párizsba jön feleségével, mindketten lakhatnak nálam... A mihamarabbi viszontlátás reményében meleg üdvözzettel: Tristan Tzara”.